

Donka Attila: Az egyházi kulturális értékek szerepe Grúzia turizmusában

Az ország magyar nevével kapcsolatos problémák

A grúz kormány 2009-ben kezdeményezte, hogy a magyar nyelvben is a Grúzia név helyett a Georgia legyen az ország helyes megnevezése. Bár a magyar kormányzat ezt támogatta, az MTA Nyelvtudományi Intézete elutasította a kezdeményezést. Az Akadémia megfogalmazása szerint az ország elnevezése alapvetően nem nyelvészeti, hanem nyelvhasználati kérdés (Kenesei 2018.). Ezen túl a megfigyeléseink szerint a grúz emberek a hétköznapiakban semmi kivétlenül nem találnak abban, ha országukat Grúziaként említik. A fentiek alapján jelen tanulmányban a tudományosan megalapozott, a magyar nyelvben régóta használt, meghonosodott névalakot használjuk a diplomáciai névhasználatban alkalmazott alak helyett.

Az európai azonosságtudat alapjai Grúziában

Grúzia a Kaukázus déli előterében, a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger között fekszik. Gyakori kérdésként merül fel a társadalmi-gazdasági életben, hogy az országot melyik kontinenshez tartozik. Az érkezők többsége nem geográfus, így igyekeznek mindenképpen állást foglalni az egyik vagy a másik nézőpont mellett, nem gondolva arra, hogy a kérdésre nem feltétlenül adható egzakt válasz, az eltérő szempontok alapján eltérő eredményre jutunk. A két fő nézőpont a természeti és a társadalmi megközelítés.

Míg természeti szempontból Grúzia egyértelműen Ázsiához tartozik, társadalmi szempontból a történelmi-kulturális hagyományok és az ezekből fakadó azonosságtudat a meghatározó. [\[1\]](#) Az európai tudat nem a rendszerváltozást követően jelent meg az országban, az a korábbi évtizedekben is szerepet kapott a közgondolkodásban. Egy 2015-ös felmérés során a grúz politika minden spektrumának szereplője következetesen és egységesen az európai örökséggel való azonosulásról nyilatkozott (Kucera 2017). Grúzia esetén a mai integrációs törekvéseket [\[2\]](#) nem csak a pillanatnyi biztonságpolitikai és gazdasági érvekkel támasztják alá (Garay 2008), hanem a kulturális örökség szoros kapcsolódásaival is (Cappucci 2015). Ennek egyik része a görög mitológia, tehát az argonauták és az aranygyapjú, illetve Prométheusz legendáján keresztül az európai kultúra bölcsőjének tekintett ógörög kultúrkörrel való azonosulás, majd a hasonlóan erős kapcsolatok a Római Birodalommal, illetve később a Kelet-római Birodalommal (Dundua 2017). A másik szoros kapcsolat a kereszténységnek az átmeneti hódítások után is stabil jelenléte.

A részletes vizsgálatok kevéssé támasztják alá, hogy a grúz nép egyértelműen európai eredetű lenne, mint ahogy az elmúlt évtizedek politikai kultúrája sem tükrözi minden tekintetben az Európai Unió által vallott egyetemes értékeket (Kucera 2017). Egyes vélemények szerint a grúzok kevésbé kulturális okból kezdtek el közeledni nyugat felé, sokkal inkább azért, mert le akarták zárni az orosz és szovjet múlthoz való kötődésüket, különösen a politikai kultúra hiányosságai tekintetében (Cappucci 2013). E két megközelítés persze azonos alapokon nyugszik, bár időközben megjelent egy harmadik szereplő is, Kína. Napjainkban a grúz földrajztudomány már azt vallja, hogy nem a konkrét bizonyítékok a mérvadóak, hanem az önazonosság.

A kereszténység gyökerei az országban

Az i.e. I. század második felében a Római Birodalom Kappadokia provinciához csatolta Kolkhisz tengerparti területeit, de a teljes befolyásuk csak az i. sz. I. században alakult ki (Lordkipanidze 1983, Góczon 2019). A mai grúz állam egyik elődje [\[3\]](#) a világon az első között választotta államvallásnak a kereszténységet, [\[4\]](#) amire máig büszkék az ország polgárai. A korai kereszténység az egyik meghatározója a lakosság európai tudatának, a teljes népesség 86%-át alkotó ortodox lakosság ma is igen vallásos életformát folytat. A turizmusban is megjelenő, történelmileg igazolt tények azonban keverednek az egyházi és világi hagyományokkal. A kereszténység már az apostoli időkben megjelent ezen a területen. A Mezopotámiában élő zsidó kereskedők nem csak Perzsia keleti részeit, hanem a Kaukázust is elérték, így ők kulcsszereplői voltak a kereszténység terjeszkedésének (Toumanoff 1959, Mgaloblishvili-Gagoshidze 1998).

A grúz egyházi hagyomány Andrást tekinti az első térítőnek. András legvalószínűbb útvonala a térségben a Fekete-tenger partvidékén haladt (Sántha 1943), bár a hagyományok az első útját a Kis-Kaukázus területére, a második útját pedig a Kolkhiszi-alföld északi peremére és a Nyugati-Kaukázusra teszik. Batumi és Borjomi között négy, Andrásnak köthető emlékhelyet tartanak számon Grúziában (Khulo, Andriatsminda, Atskuri és a Zekari-hágó), azonban ezek egyelőre nem váltak turisztikai desztinációvá. A török-grúz határon, közvetlenül a tengerparton vezető út mellett 2008 óta egy nagy méretű modern szoborral emlékeznek arról, hogy „itt lépett Grúzia földjére” (pontosabban a nyugati területeket magában foglaló Kolkhisz területére) első keresztény térítőként (1. kép).

1. kép: Szent András szobor a grúz-török határ grúz oldalán
(Fotó: Donka A.)

Ennek annyi valóságtartalma mindenképpen lehet, hogy a mai határtól néhány kilométerre található az ókori Apsaros erődje [\[5\]](#) (2. kép), ahol több korabeli forrás szerint megfordult András (illetve Szent Mátás is).

2. kép: A Gonio-Apsarus régészeti terület a kiállítóhely egyik tájékoztató tábláján
(Saját fotó alapján szerk.: Donka A.)

A grúz kereszténység egyik legfontosabb alakjának lényeges szerepe van a határ mellett. Napjainkban ugyanis – mint a világ más tájain is, ahol kultúrák, civilizációk találkoznak – a keresztény és iszlám világ határán mindkét kultúra igyekszik kinyilvánítani történelmi hagyományait és jelképeit, annak ellenére, hogy a két állam jó viszonyt ápol egymással. Míg a grúz oldalon András szobra és nem messze tőle egy nagy méretű feszület magasodik, a török oldalon egy mecsetet emeltek 1989-ben (3. kép).

3. kép: Vallási kinyilatkoztatások a sarpi grúz-török határátkelőnél
(Fotó: Donka A.)

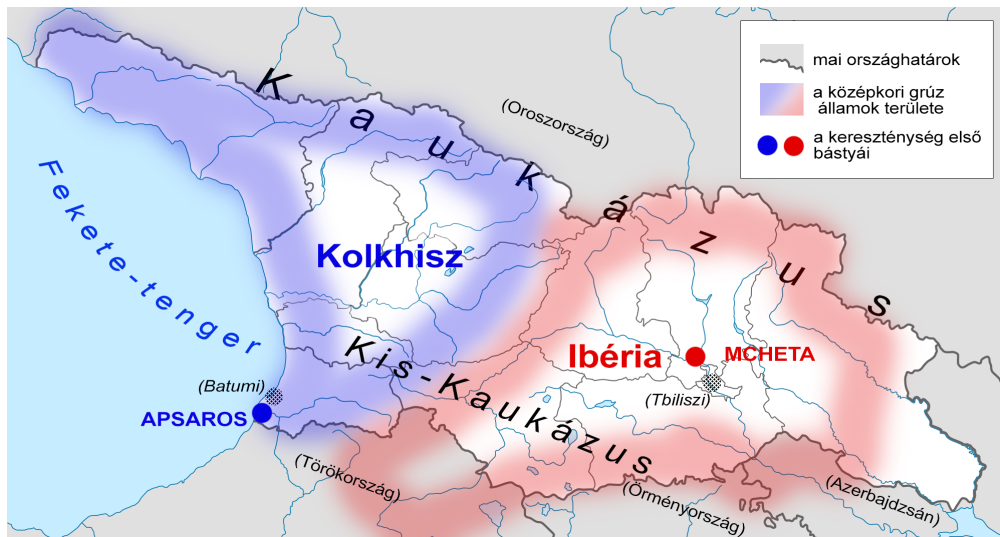
Szent Andrást egyúttal – a fennmaradt leleteket tekintve némi túlzással – a grúz egyház alapítójának is tekintik (Khalvashi 2020). Ez a hagyomány egy 900 körüli bizánci forrásból, Niketas David Paphlagon egyházi szerzőtől származik (Kazhdan 1991). Más hiedelmek (tehát szintén nem igazolt tények) Andrást már egyenesen szkíta származásúként említik, illetve püspökség alapítását is fűzik a nevéhez. Az egyházuk apostoli eredetét a grúzok a történelmük során számos esetben igyekeztek a külső beavatkozások elleni érvként is felhasználni (Peterson 1963).

Az Andrást érintő egyházi hagyományok ellenére az ország sokkal inkább tiszteli és jeleníti meg a IV. századi térítőt, [6] Kappadókiai Ninót [7] (Kim 2004), aki az uralkodót, III. Miriamot meggyőzte a kereszténység államvallássá tételéről. A meggyőzésben vélhetően nagy szerepet játszott az éppen akkor erős perzsa fenyegetettség is (The Life of St. Nina 1988). A különböző források az államvallássá tétel pontos időpontjáról eltérően vélekednek, 317 és 330 közé téve az eseményt. Az utóbbi dátumot fogadták el a grúz királyi évkönyvek (Russell-Cohn 2012, The Corpus of Georgian Chronicle, 2016), így ez jelenik meg leggyakrabban a közéletben is. Nino nagyobb ismertségéhez nagyban hozzájárulhatott, hogy az V. század első éveiben megjelent Rufinus-féle Egyháztörténetben (Amidon /ed./ 1997) ugyan szerepelt András tevékenysége, ám mivel eredetileg ez a mű görög nyelven jelent meg, kevesen ismerték. A latin fordítása révén szélesebb közönség is megismerhette a művet /Caesareai Euszebiosz Egyháztörténete, 2020/), az azonban jelentős mértékben lerövidítette (illetve más részekkel bővítette) az eredeti alkotást (Humphries 2008) és ebben Szent András már nem, Nino azonban említésre kerül (Horn 1998). Nino neve számos helyen megjelenik az országban és napjainkban is a legnépszerűbb női nevek között van (más történelmi személyekkel egyetemben, mint Tamar királynő révén a Tamar/Tamari/Tamara név).

Nino tevékenységének helyszíneiről is megemlékezik a grúz egyházi hagyomány. Ő is a Kis-Kaukázus vidékén léphetett az ország területére, ahol több helyen őrzik emlékét (Janakhveti, Ninotsminda, Paravani). Élete nagy részét Mchetában élte le, majd halála előtt Bodbe környékén élt. Ma turisztikai szempontból csak e két utóbbi helyen van jelentősége.

Bár már a III. században megjelentek a keresztény templomok az országban, Nino idejében kezdtek el nagyobb számban épülni. A kereszténység első, Nino általi megnyilvánulásának helye, Mcheta városa azóta is a grúz ortodox egyház központja [8] (1. ábra).

1. ábra: A középkori grúz államok és a mai Grúzia elhelyezkedése, valamint az első keresztény térítők tevékenységének helyszínei (Dundua 2008. alapján szerk.: Donka A.)

A kereszténység felvételét követő évtizedekben a terület jelentős része perzsa uralom alá került, ahogy a későbbiekben is perzsa és más idegen hatalmak uralták hosszabb-rövidebb ideig. [9] Ennek ellenére a kereszténység fennmaradt mindvégig. Különösen érdekes, hogy a XIII-XIV. században a kb. 100 évig tartó mongol uralom alatt (Hewitt 1985) is készültek egyházi épületek, az 1243-as békekötésnek köszönhetően. A legismertebb ezek közül a Gergeti-kolostor Stepantsminda (1925 és 2006 közötti neve Kazbegi) település felett (2200 méteres tengerszint feletti magasságban), a Kazbek (grúz nyelven Mkinvarcveri) csúcs keleti oldalán, a későbbi Grúz Hadiút mentén (4. kép). [10]

4. kép: A Gergeti-kolostor a Kaukázusban, 2200 méteres tengerszint feletti magasságban (fotó: Donka A.)

A többszöri perzsa uralom miatt az egyházi ábrázolásokban gyakran lehet perzsa vagy más keleti motívumokkal találkozni. Például Mchetában a XI. században épült Szvetichoveli-székesegyház hátsó homlokzatán (5. kép), vagy Sota Rustaveli, a XII-XIII. század fordulóján élt, legismertebb középkori grúz költő és korának ábrázolásain, egészen a XVII. századig (többek között a jeruzsálemi Kereszt-kolostor egyik freskóján vagy Mamuka Tavakalashvili költő-grafikusnak a Rustavelit ábrázoló munkáin).

5. kép: Perzsa hatást tükröző motívumok a Szvetichoveli-székesegyház hátsó homlokzatán Mchetában
(fotó: Donka A.)

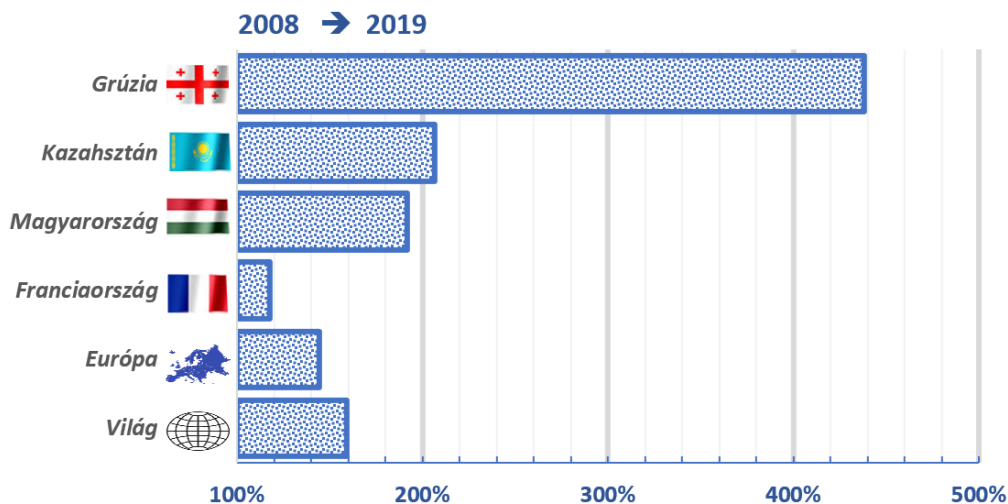

Az ország turizmusának alakulása

A minden tekintetben kedvező adottságok ellenére az 1990-es évek közepén az országban még 100 ezer alatt volt a nemzetközi turistaérkezések száma, ami egy közepes forgalmú hazai fürdőváros forgalmának felel meg. [11] Az évtized végére ez a forgalom a háromszorosára nőtt, azonban még így is jelentéktelen szerepet játszott az ágazat. A következő ugrás a 2000-es évek közepén következett be, amikor szinte egyik évről a másikra megduplázódott a forgalom. Azonban a gyors fejlődésnek a 2008 augusztusában az oroszokkal vívott néhány napos háború átmenetileg véget vetett. Grúzia turizmusa az utóbbi években is jóval nagyobb mértékben emelkedett, mint a világ többi részének a vendégforgalma. Míg a nemzetközi turistaérkezések száma 2010 és 2019 között világszinten hozzávetőlegesen 55%-kal növekedett (hasonlóan Európához /47%/ és Magyarországhoz /66%/), Grúziában a 3-4-szeresére nőtt a forgalom (2. ábra).

--

2. ábra: A nemzetközi turistaforgalom változása Grúziában,
összehasonlítva más területekkel, 2008 és 2019 között
(forrás: UNWTO, 2021)

Az egyházi értékek megjelenése a turizmusban

A kulturális turizmus iránti kereslet világszerte jelentősen megnőtt az utóbbi évtizedekben (Csapó-Matesz 2007), mint ahogy a vallási turizmust is az egyik legdinamikusabban fejlődő területnek tartják (Irimiás-Michalkó 2013). Magának a fogalomnak a pontos tartalma viták tárgyát képezi ugyan, de abban megegyeznek a vélemények, hogy a kulturális turizmus vonzerői az alábbiak szerint csoportosíthatóak (Aubert-Csapó 2002, Berki-Gonda 2006): épített és tárgyi értékek, a mindennapi élethez kapcsolódó kulturális értékek és a rendezvények. Grúziában mindezek közül markánsan csak az első kategória képviselői jelentek meg vonzerőként, elsődlegesen a vallási értékek formájában.

Egy korábbi becslés szerint a világ szervezett turizmusában résztvevők egyharmada vallási turista (Nyíri 2004). Ez amiatt lehet ilyen magas érték, mert a kifejezés mögött több motiváció is lehet. A vallási turizmus alapvetően a kulturális turizmus része, akár a történeti vagy néprajzi értékek megtekintése, akár a hitélet van a fókuszban (Varga 2011). A keresztény vallási turizmusnak önmagában is vannak jelentős kulturális vonatkozásai (Irimiás-Michalkó 2013).

Kevés ország rendelkezik a világon az örökségturizmus alapját képező olyan egységes és értékes vallási örökséggel, mint Grúzia. Az országban a kulturális örökséget azonosnak tekintik a vallási örökséggel (Metreveli-Timothy 2010), hiszen az ország történetének keretét minden időszakban a vallások helyzete adta. A nagy birodalmaknak kiszolgáltatott területen időről időre változott az uralkodó vallás, de a IV. századtól akármilyen hosszú idegen uralom is volt, az ortodox kereszténység fenn tudott maradni és megerősödve tért vissza államvallássá (Déchy 1907), még a szovjet időszakot követően is (Grdzeldze 2010, Cappucci 2013, Gurchiani 2017). Egyes szerzők azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy az erőteljes modernizációval nem csak a szovjet időszak emlékeit számolják fel, fennáll a veszélye annak is, hogy a korábbi korszakok nem egyházi emlékei is sérülnek (Serrano 2010).

A turizmus alapvető feltételei között elsőként szokás emlegetni a közbiztonságot. A vallási turizmus tekintetében ez kiegészül a vallásszabadság kérdésével. Mivel Grúzia, mint többnemzetiségű és több felekezetű állam, évszázados toleráns hagyományokkal és kultúrával, a vallási sokszínűség és a társadalom magas fokú vallásossága a politikai és társadalmi élet fontos tényezője (Dundua 2017, Darchashvili 2021). Ennél fogva Grúziában nagyon jó lehetőségek rejlenek a vallási turizmus fejlesztésében. A vallási turizmus a világvallások között is megvalósítható (Lazaridi 2013). Vannak

kezdeményezések, amelyek például a török-grúz határ térségében terveznek megvalósítani vallási turisztikai tematikájú útvonalat (Çalışkan 2018).

Az országban az egyházi épületek többsége ma is hitéleti célokat szolgál. A kora keresztény épületek koruknál fogva is különleges értéket képviselnek, de az építészeti kialakítások között is vannak egyediségek. Például a háromtemplomos bazilika a kora keresztény építészet speciális temploma, ahol a központi hajó teljesen el van választva a folyosóktól (Loosley Leeming 2018). Ez a típus a VI. század közepén kezdett el terjedni, kizárólag Grúziában (Dundua 2017).

Nem csak egyházi épületek, hanem ereklyék is találhatóak az ország területén (például Jézus köntöse /a hagyomány szerint/, Nino keresztje, Szent András sarokcsontja), amelyek nem csak az ortodox vallásúak, hanem a teljes keresztény közösség számára értékesek (Terdik 2018). Ezen felül a zsidó és a muszlim vallásúak is kulturális értéknek tekintenek az egyházi helyszínekre, miközben a saját vallásaik felszentelt helyeit is megtalálják Grúziában.

Az a tény, hogy a grúz ortodox egyház templomot épített Khuloban, az iszlám közösség grúziai központjában Felső-Grúziában, valamint szinte az összes grúz határátkelőhelyen, jól mutatja a grúz ortodox egyház befolyását a grúz kultúrpolitikában és egyben az egyházakban is. Ennek ellenére a keresztény szimbólumok a grúz körzetek zászlóin és címereiben inkább területi jelzőként funkcionálnak, mintsem a kisebbségek vallási gyakorlatának tényleges korlátozásaként (Rezvani 2020).

A grúz egyházi hagyományt, miszerint a szerzetességet a „tizenhárom asszír atya” hozta az országba a VI. században. A szerzetesek legismertebb, de még nem kimagasló mértékben látogatott emléke az azeri határon fekvő David Gareji-kolostoregyüttes, illetve a korábban ott, jelenleg a tbiliszi Sioni (Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele) -katedrálisban őrzött kő, amelyet a legenda szerint a kolostor névadó szerzetese a jeruzsálemi zarándokútról hozott. Mivel ebből a korai időszakból nem maradtak fenn írásos bizonyítékok, egy, az Európai Kutatási Tanács által finanszírozott projekt (Loosley Leeming 2018) [\[12\]](#) keretében igyekeztek felmérni a szír és a grúziai kora kereszténység közötti kapcsolatokat. A projekt Grúzia területén 125 objektumot érintett, melyek egy része már feltárt, a turizmusba bevont helyszín, de a projekt eredményeként várhatóan a további érintett helyszínek bemutatóhellyé fejlesztése is meg fog történni.

A grúziai ortodox templomokban a turistákat nagy szeretettel fogadják. A pápa sokszor igyekszik szóba elegyedni a vendégekkel. Többször megkérdezi a látogatót, hogy milyen vallású. Ha nem ortodox, akkor egyszerű (kulturális) turistának tekinti, ha azonban ortodox vallású, akkor tudja, hogy részben vagy egészben hitéleti célból érkezett és sokkal többet jelent neki a hely, mint egy látnivaló. Ezen felül a rituális tárgyak is különlegesebbé teszik a vallási helyszíneken keletkező élményt, ám azok is másként a hívők és a nem hívők számára (Mitev-Irimiás-Michalkó 2017). Azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a hagyományokat szigorúan őrző ortodox egyháznak gyakran vannak fenntartásai a modern turizmussal kapcsolatban, különösen azokban az esetekben, amikor felmerül, hogy szervezési, építészeti vagy más jellegű engedményeket kell tenni a turisták minél nagyobb élménye érdekében (Fendler 2013).

Grúzia már jelenleg is népszerű úti cél, de az egyházi emlékekhez kapcsolódó különleges értékei (a kora keresztény templomok és ereklyék, valamint a vallási és a természeti örökség összhangja) miatt – különös tekintettel a világ fő turisztikai desztinációi esetén tapasztalt folyamatokra – további fejlődés előtt áll. Ez nem csak a mennyiségi növekedést jelenti, a kulturális tartalmú turisztikai termékek esetén minőségi fejlődés is várható. Több kutatás foglalkozik komplexen a vallási

turizmus fejlesztésével (Fernandez 2011, Chitadze 2013, Mikautadze–Davituliani–Kutaisi, 2019, Darchashvili 2021), megállapítva, hogy a zarándokturizmusban kifejezetten nagy lehetőségek vannak az országban (Metreveli–Timothy 2010). Különösen a Szent Köntös-úttal kapcsolatos elképzelések előrehaladtak (Kadagidze 2020). Az UNESCO Világörökség listáján is szereplő Mcheta (UNESCO, 1994) egyházi öröksége kapcsán már a vendégforgalom fellendülésének kezdetén megállapították, hogy komplex fejlesztési program kidolgozására van szükség ahhoz, hogy az egyházi helyszínek ne spontán módon fejlődjenek (Fernandez 2011).

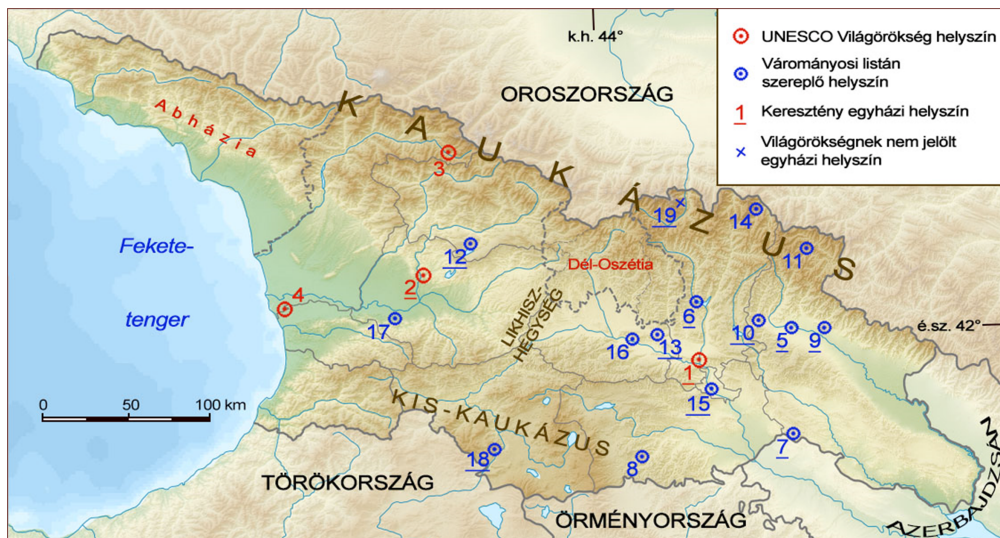
A Világörökség helyszínek vallási turisztikai vonatkozásai

Az ország turizmusában a legnépszerűbb egyházi emlékek nem csak a történelmi értéküknek köszönhetik magas látogatottságukat. Bár az országmarketing, amely nagyban meghatározza, hogy mire irányuljon az érkező vendégek érdeklődése, elsődlegesen a templomok és kolostoregyüttesek történelmi szerepe alapján helyezi előtérbe az egyes értékeket, más tényezők is szerepet játszanak a turisták számára. Ilyen például a jó megközelíthetőség (autópályához közeli fekvés, jó minőségű utak), más attrakciók melletti elhelyezkedés, a minőségi szálláshelyek és magas minőségű szolgáltatások (Duruli–Mamulashvili 2015) vagy mindezek együttesen (a nagyobb városokban). Ezeknek a vonzerőknek az alapvető turisztikai szuprastruktúrája (Kaspar 1992, Michalkó 2016) (tájékoztató táblák, mosdók, parkoló) kiépítésre került ugyan, de annak színvonala még a legtöbb helyszínen alacsony. A kiépítettség évről évre emelkedik, a korábbi spontán megállóhelyeken szilárd burkolatú parkolóhelyek jönnek létre (például 2019-ben az Ananuri-erődnél) vagy a terepjárával elérhető helyekhez vezető hegyi utakat aszfaltozzák (például 2018-ban a gergeti Szentháromság-székesegyházhoz vezető serpentin).

A Világörökség listán szereplő helyszínek önmagukban is több látogatót vonzanak, mint a hasonló desztinációk (Su–Lin 2014, Markham et al. 2016, Yanyan–Su 2019). Különösen erős a kapcsolat a kulturális világörökségi helyszínek és a nemzetközi turistaérkezések száma között (Bacsi–Tóth 2020). Ezek az örökségek speciális menedzsment eszközök alkalmazását követelik meg (Pedersen 2002), sikeres működés esetén azonban jóval nagyobb versenyképességet is érhetnek el (Bacsi–Tóth 2020).

Grúzia UNESCO Világörökség helyszíneinek mindegyike történelmi kötődésű. Az első két helyszín, amelyeket 1994-ben vettek fel a listára, [\[13\]](#) egyházi értékek (Mcheta templomegyüttese, valamint a Gelati-kolostor). A Világörökség várományosi listán [\[14\]](#) szereplő helyszínek [\[15\]](#) (3. ábra) többsége kevésbé ismert a külföldi turisták számára, ezért a listára kerüléstől – mint sok helyen a világban – a látogatószám jelentős növekedését várják.

3. ábra: Az UNESCO Világörökség listán és a várományosi listán szereplő grúziai helyszínek elhelyezkedése
(Szerk.: Donka A.)

1 – Mcheta történelmi épületei, 2 – Gelati-kolostoregyüttes, 3 – Felső-Szvaneti, 4 – Kolkhisz szubtrópusi esőerdői és vizes élőhelyei, 5 – Alaverdi-székesegyház, 6 – Ananuri-erőd, 7 – David Gareji-kolostoregyüttes, 8 – Dmanisi hominida régészeti lelőhely, 9 – Gremi Akrangyalok-temploma és a királyi torony, 10 – Kvetera-templom, 11 – Tuseti-hegyvidék, 12 – Nikortsminda-székesegyház, 13 – Samtavisi-székesegyház, 14 – Satili (történelmi falu), 15 – Tbiliszi történelmi belvárosa, 16 – Upliszcikhe-barlangváros, 17 – Vani (ókori templomváros), 18 – Vardzia-Khertvisi (barlangváros és erődítmény), 19 – Gergeti Szentháromság-kolostoregyüttes

Grúziában a leglátogatottabb desztinációk szinte kizárólag egyházi helyszínekhez kötődnek. [16] Nem minden esetben az egyházi emlék az elsődleges vonzerő, azonban ezeken a helyeken is összekapcsolódnak a többi attrakcióval. Ez a kapcsolódás többnyire nem a marketingben vagy a szolgáltatói kínálat kooperációjában ölt testet, sokkal inkább a kereslet részéről mutatkozik kiegyenlített érdeklődés az eltérő attrakciók iránt. Így például a Magas-Kaukázusban fekvő Stepantsminda falu környezetében a hegyvidék természeti értékeit tekinthetjük elsődlegesnek, de a Gergeti-kolostor – a területi beágyazottsága révén (4. kép) – hasonlóan népszerű a turisták körében. A Kis-Kaukázusban található Vardzia barlangvárosa szintén a különleges fekvése és mérete révén kelti fel a turisták figyelmét (annak ellenére, hogy távol esik a fő áramlási útvonalaktól), ám az oda érkező vendégeket főleg a sziklafal mélyen a XII. század végén kialakított, eredeti freskókkal díszített Elszenderedés temploma ejti ámulatba. A Felső-Szvaneti régióban a Magas-Kaukázus természeti értékei és a nagy számú, középkori hangulatot árasztó egykori lakótornyok jelentik a fő vonzó tényezőt, ennek ellenére a turisták a kis méretű, szintén középkori templomokat is jelentős élményforrásnak tekintik. [17] Szinte minden faluban van egy kis középkori templom, többségükben korabeli falfestményekkel, de némelyiknek a homlokzatán is ilyen festmények láthatóak (pl. Adishi és Lenjeri templomai). Több kis templomban felbecsülhetetlen értékű ősi ikonokat, fészületeket és értékes kéziratokat is őriznek (Déchy 1907, Cappucci-Pavliashvili-Zarrilli 2015). Ezek az épületek alig vagy egyáltalán nem jelennek meg a turisztikai kiadványokban, de különleges kulturális értéként várhatóan ezek is a turizmus látókörébe fognak kerülni.

Összefoglalás

A tanulmányban bemutatásra kerültek az országnak azok a kulturális értékei, amelyek az egyházi örökség részét képezik. Megvizsgálva a helyszínek gazdagságát, jól látható, hogy azokban komoly potenciál rejlik. A turizmus pedig megfelelő arra, hogy általa az építészeti örökség számára olyan jövedelmeket termeljenek, amelyek hozzájárulnak azok fenntartásához. Grúzia nem csak kivételes kulturális, hanem hasonlóan egyedi természeti adottságokkal is rendelkezik, amelyeket a turizmus megfelelő módon, komplexen tud hasznosítani. Addig azonban, amíg a vendégfogadás feltételei hiányosak – különösen a közlekedési adottságok és a szállások minősége nem megfelelő, – nem várható olyan áttörés ettől az ágazattól, amely révén a jövedelmezősége társadalmi szempontból fenntarthatóvá válik. A Kaukázus természeti adottságai mellett különösen az egyházi értékek révén jelenleg is gyors mennyiségi fejlődésnek vagyunk szemtanúi, azonban ez veszélyekkel is jár. Számos példát lehet találni az átgondolatlan, nehezen fenntartható fejlesztésekre. Az alacsony szolgáltatási színvonal pedig a tömegességet, és annak káros hatásait erősíti.

Felhasznált irodalom:

- Amidon, R. Philip (ed.) (1997): *The Church History of Rufinus of Aquileia: Books 10 and 11*. Oxford University Press, New York–Oxford, 160 p.
- Aubert, Antal-Csapó, János (2002): Unique Features of the Tourist Attractions in Hungary's Historical Small Cities. In: Aubert, Antal-Csapó, János (eds.): *Settlement Dynamics and Its Spatial Impacts. Siedlungsdynamik und Ihre Räumliche Wirkungen*. University of Pécs, Department of Tourism, pp. 137-147.
- Bacsi, Zsuzsanna-Tóth, Éva (2020): A világörökségi helyszínek kapcsolata a turisztikai versenyképességgel. *Turizmus Bulletin* XX. évf. 1. sz., pp. 15-24.
- Berki, Mónika-Gonda, Tibor (2006): A kulturális turizmus magyarországi városi helyszíneinek pozicionálása. *Földrajzi Értesítő* LV. évf. 1-2. füzet, pp. 127-140.
- *Caesareai Euszebiosz Egyháztörténete* (2020). Szent István Társulat, 660 p.
- Çalışkan, Uğur (2018): *Faith Tourism and "Possible" Faith Tourism Routes between Turkey and Georgia*. Anemon – Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Anemon – Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University), 6(3), pp. 379-388.
- Cappucci, Marianna (2013): Making an European country in the Caucasus: The georgian experience. *Revista Română de Geografie Politică* Year XV, no. 2, pp. 113-128.
- Cappucci, Marianna-Pavliashvili, Nino-Zarrilli, Luca (2015): New trends in mountain and heritage tourism: The case of upper svaneti in the context of georgian tourist sector. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, year VIII., no. 1, vol. 15, pp. 65-78.
- Cappucci, Marianna (2015): Identità europea in Georgia – Costruzione, promozione ed auto-identificazione. *Etnicex: rivista de estudios etnográficos*, N°7, pp. 207-216.
- Chitadze, Nika (2013): Perspectives of the Tourism development in Georgia. *8th Silk Road International Conference "Development of Tourism in Black and Caspian Seas Regions"*, pp. 17-20.
- Csapó, János-Matesz Krisztina (2007): A kulturális turizmus jelentősége és szerepe napjaink idegenforgalmában. *Földrajzi Értesítő* LVI. évf. 3-4. füzet, pp. 291-301.

- Darchashvili, Manana (2021): The Opportunities for the Development of Religious Tourism in Georgia. In: Alaverdov, Emilia-Bari, Muhammad Waseem (eds.): *Global Development of Religious Tourism*. IGI Global, Hershey, pp. 192-209.
- Déchy, Mór (1907): *Kaukázus – Kutatásaim és élményeim a Kaukázusi-havasokban*. Athenaeum, Budapest, 478 p.
- Dundua, Tedo (2008): The Making of Europe (Towards History of Globalization). The Caucasus and Globalization. *Journal of Social, Political and Economic Studies* Vol.2. Issue 2. pp. 38-45.
- Dundua, Tedo (2017): *History of Georgia*. Meridian, Tbiliszi, 280 p.
- Duruli, Tsiuri-Mamulashvili, Leila (2015): Hotel business – The development at the modern stage. In: Abesadze, Ramaz et al. (eds.): *Actual problems of sustainable development of national economies*. Proceedings of materials of International Scientific-practical Conference Dedicated to the 110th Birth Anniversary of Academician Paata Gugushvili. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Paata Gugushvili Institute of Economics, Tbilisi, pp. 380-382.
- Fendler, Folkert (2013): Können Kirchen "buchbare Produkte" sein? Aspekte des Qualitätsbegriffs im kirchlichen Handlungsfeld "Tourismus". *Pastoraltheologie*, Vol. 102, No. 9. pp. 371-387.
- Fernandez, Carlos (2011): Developing religious tourism in emerging destinations: experiences from Mtskheta (Georgia). *International Journal of Business and Globalisation* Vol. 7, No. 1. Special Issue on Managing the Religious Tourism Experience. pp. 102-115.
- Garay, Zsolt (2008): Az Európai Unió és a kaukázusi országok kapcsolatrendszer. *EU Working Paper* 1. sz. pp. 49-60.
- Góczon, Tamás (2019): Római jelenlét a Kaukázus vidékén. In: Boda, Attila (szerk.): *Ingenia Hungarica V. Tanulmányok a V. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia előadásaiból*. ELTE Eötvös József Collegium, pp. 69-79.
- Grdzelidze, Tamara (2010): The Orthodox Church of Georgia: challenges under democracy and freedom (1990–2009). *International Journal for the Study of the Christian Church*, 10:2-3, pp. 160-175.
- Gurchiani, Ketevan (2017): How Soviet is the Religious Revival in Georgia: Tactics in Everyday Religiosity. *Europe-Asia Studies*, 69:3, pp. 508-531.
- Hewitt, George B. (1985): Georgian: A Noble Past, A Secure Future. In: Kreindler, Isabelle T. (ed.): *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future*. De Gruyter Mouton Berlin, Boston, pp. 163-180.
- Horn, Cornelia B. (1998): St. Nino and the Christianization of Pagan Georgia. *Medieval Encounters* 4(3), pp. 242-264.
- Humphries, Mark (2008): Rufinus's Eusebius: Translation, Continuation, and Edition in the Latin Ecclesiastical History. *Journal of Early Christian Studies* Vol.16., Nr. 2, pp. 143-164.
- Irimiás, Anna-Michalkó, Gábor (2013): Religious tourism in Hungary – an integrative framework. *Hungarian Geographical Bulletin* Vol. 62. No. 2., pp. 175-196.
- Kadagidze, Lamara (2020): Transnational cultural route of the Holy Robe to enhance pilgrimage and/or religious tourism in Georgia. *Humanities and social sciences in Europe: achievements and perspectives*. 6th International symposium, Vienna, pp. 3-13.
- Kaspar, Claude (1992): *Turisztikai alapismeretek*. KIT, Budapest, 157 p.
- Kazhdan, Alexander P. (eds.)(1991): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, Oxford-New York, 2233 p.
- Kenesei, István (2018): Grúzia vagy Georgia – még mindig. *Élet és Irodalom* LXII. évf. 31. sz. www.es.hu/cikk/2018-08-03/kenesei-istvan/gruzia-vagy-georgia-meg-mindig.html (utolsó letöltés: 2023. november 21.)

- Khalvashi, Ramaz (2020): Apostle St. Andrew in Georgia. In: Beridze, Khatuna et al. (eds.): *East European Multicultural Space*. Proceedings of the International Conference, Shota Rustaveli State University, Batumi, pp. 262-266.
- Kim, Eunjoo Mary (2004): *Women Preaching. Theology and Practice Through the Ages*. Wipf & Stock, Eugene, 209 p.
- King, Charles (2008): *The Ghost of Freedom. A History of the Caucasus*. Oxford University Press, Oxford-New York, 290 p.
- Kucera, Joshua (2017): *Georgia: Where Europe Begins, or Where It Ends?* Roads & Kingdoms, roadsandkingdoms.com/2017/where-europe-begins-or-where-it-ends/, másodközlés: The Pulitzer Center on Crisis Reporting, pulitzercenter.org/stories/georgia-where-europe-begins-or-where-it-ends (utolsó letöltés: 2023. november 21.)
- Lazaridi, Kristina (2013): *Religious Tourism in Christianity and Islam*. 8th Silk Road International Conference "Development of Tourism in Black and Caspian Seas Regions", pp. 75-80.
- Loosley Leeming, Emma (2018): *Architecture and Asceticism: Cultural Interaction between Syria and Georgia in Late Antiquity*. Texts and Studies in Eastern Christianity, Vol.13. Brill. pp. 115-121.
- Lordkipanidzé, Otar Davidovič (1983): The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia). In: *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes*. Publications de l'Ecole française de Rome, 67. Actes du colloque de Cortone. Rome, pp. 123-144.
- Markham, Adam et al. (2016): *World Heritage and Tourism in a Changing Climate*. UNESCO-UNEP, 104 p.
- Metreveli, Marina-Timothy, Dallen J. (2010): Religious heritage and emerging tourism in the Republic of Georgia. *Journal of Heritage Tourism* Vol.5, Issue 3., pp. 237-244.
- Mgaloblishvili, Tamila-Gagoshidze, Iulon (1998): The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia. In: Mgaloblishvili, Tamila (ed.): *Ancient Christianity in the Caucasus*. London. pp. 39-48.
- Michalkó, Gábor (2016): *Turizmológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 266 p.
- Mikautadze, Rusudan-Davituliani Tsitsino-Kutaisi, Akaki (2019): Imereti Region's Natural - Recreational and Historical - Cultural Potential as Tourism Development Factor in Georgia. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, Vol. 5, No. 1, pp. 30-38.
- Mitev, Ariel-Irimiás, Anna-Michalkó, Gábor (2017): Rítusba oltott átalakulás: transzformáció a vallási turizmusban. In: Régi, Tamás-Rátz, Tamara-Michalkó, Gábor (szerk.): *Turizmus és transzformáció*. Kodolányi János Főiskola MTA CSFK Földrajztudományi Intézet Magyar Földrajzi Társaság, Orosháza-Budapest, pp. 37-50.
- Nyíri, Zsuzsanna (2004): Turistafogadás az egyházi helyszíneken. *Turizmus Bulletin* 8. évf. 1. sz. pp. 27-32.
- Pedersen, Athur (2002): *Managing Tourism at World Heritage Sites: a Practical Manual for World Heritage Site Managers*. UNESCO World Heritage Centre, Paris, 96 p.
- Peterson, Peter Megill (1963): *Andrew, brother of Simon Peter. His history and his legends*. E. J. Brill, Leiden. 68 p.
- Rayfield, Donald (2012): *Edge of Empires. A History of Georgia*. Reaktion Books, London, 479 p.
- Rezvani, Babak (2020): Islamic Immaterial Culture and Ethnopolitical Symbols in Georgia and the Russian Federation. *Anthropology of the Middle East*, Vol. 15, No. 1, pp. 80-98.
- Russell, Jesse-Cohn, Ronald (2012): *Kartlis Tskhovreba: The Georgian Chronicle*. 88 p.

- Sántha, György (1943): *A harcos szentek bizánci legendái*. Magyar–görög Tanulmányok 22. Királyi M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, Budapest. Doktori értekezés, 72 p.
- Serrano, Silvia (2010): De-secularizing national space in Georgia. *Identity studies in the Caucasus and the Black Sea Region 2*, pp. 5-20.
- Su, Yu-Wen-Lin, Hui-lin (2014): Analysis of international tourist arrivals worldwide: The role of world heritage sites. *Tourism Management* Vol.40. pp. 46-58.
- Terdik, Szilveszter (2018): Istenszüdő-ereklyék Grúziában. *Görögkatolikus Szemle* 29:8. p. 16.
- *The Corpus of Georgian Chronicle* – corpora.iliauni.edu.ge/qats/index.php (grúz és angol nyelven), Ilia State University, Tbilisi, 2016 (utolsó letöltés: 2023. január 7.)
- *The Life of St. Nina, Equal of the Apostoles and Enlightener of Georgia with the Service*. Holy Trinity Monastery, Jordanville (1988). 8 p.
- Toumanoff, Cyril (1959): Introduction to Christian Caucasian History. The Formative Centuries (IVth-VIIIth). *Traditio*, 15. pp. 1-106.
- UNESCO World Heritage List 2021. – whc.unesco.org/en/list/1616/ (utolsó letöltés: 2023. november 21.)
- UNESCO 1994: Historical Monuments of Mtskheta – whc.unesco.org/en/list/708 (utolsó letöltés: 2023. november 21.)
- Varga, Mária (2011): A vallási turizmus jelenléte ma Magyarországon. *Keresztény Szó* 22. évf. 12. sz., pp. 16-21.
- World Tourism Organization (2021): *International Tourism Highlights, 2020 Edition*. UNWTO, Madrid, 23 p.
- Yanyan, Gao-Su, Wei (2019): Is the World Heritage Just a Title for Tourism? *Annals of Tourism Research* 78, 23 p.

[1] Az európai lét *Miheil Szaakasvili* elnöksége idején kezdett még nagyobb hangsúlyt kapni. Az elnök a beiktatási beszédében (2004-ben) megfogalmazta: „Mi nem csak régi európaiak vagyunk, hanem a legelső európaiak is, ezért Grúzia különleges helyet foglal el az európai civilizációban.”

[2] Az európai uniós társulási szerződés 2016-ban lépett életbe.

[3] A mai országterület nyugati része *Kolkhisz*, keleti része *Iberia* néven volt ismert a görög és latin irodalomban. Nino a nemzet legendáriuma által (*The Corpus of Georgian Chronicle*, 2016) a grúzok ősapjának tekintett Kartlis után *Kartlinak* nevezett utóbbi, keleti területen tevékenykedett. A *Kartli/Kartvelo/Kartveli* névváltozat napjainkig fennmaradt az ország grúz nevében (*Szakartvelo* /საქართველო).

[4] Ezt megelőzően – elsőként – az örmények tették államvallássá a kereszténységet, 301-ben.

[5] Az erőd a nevét a hagyomány szerint az argonautákat segítő Médea királynő testvére után kapta.

[6] A római katolikus hagyomány szerint nem térítőként, hanem rabszolgaként érkezhetett az országba (Amidon 1997), bár a forrásokban használt kifejezés több értelmű, foglyot, de kívülállót is jelentett (Rayfield 2019).

[7] A különböző nyelveken a névváltozatai: Nina, Nune, Ninny. A görög nyelv révén nemzetközileg az első alak ismert.

[8] Mind tudományos forrásokban, mind turisztikai anyagokban gyakran lehet találkozni a város közvetítő nyelveken keresztül történő átírásával (Mtskheta, Mckheta). Élő beszédben a c és a h hangokat is ki kell ejteni.

[9] A perzsák számos alkalommal uralták a mai Grúzia területeit (King 2008, Rayfield 2012). Alapos forráskutatást végezve 1700 év alatt összesen közel 700 évben állapítottuk meg a fennhatóságukat (az orosz uralomig, a XIX. századig). Az ie. IV. században perzsa közigazgatást vezettek be, majd az I. században elterjedt a Mithrasz-kultusz, a III. század elejétől pedig 100 évig a Szaszanidák uralkodtak, ekkor elterjedt a zoroasztriánus vallás. A IV. század végéig újabb, közel 140 éves perzsa uralom köszöntött be, majd a következő évszázad végétől a keleti részen 70 évig, aztán a VII. és IX. század között ismét az egész terület felett. A XIII. században a grúzok foglalták el Északnyugat-Perzsiát, ez is hatással volt a grúz társadalomra. A XVI. század elejétől Kelet-Grúzia a Szafavidák vazallusállama lett. A XVII. század elején rövidebb időre, illetve a XVIII. század közepén 50 évre a térség ismét perzsa uralom alá került. A perzsáktól 1878-ra sikerült visszaszerezni minden korábbi területet, de ezt már orosz segítséggel.

[10] A grúz ortodox egyház számára az egyik legjelentősebb érték, a turisták által a leglátogatottabbak közé tartozik.

[11] 2023-ban százezer külföldi vendégéjszakát töltöttek el többek között Sopronban, Miskolcon, Egerben vagy Gyulán.

[12] Architecture and Asceticism: Cultural Interaction between Syria and Georgia in Late Antiquity, 2013-2019), architectureandasceticism.exeter.ac.uk/ (utolsó letöltés: 2023. augusztus 14.)

[13] UNESCO World Heritage Convention – whc.unesco.org/en/list/

[14] UNESCO World Heritage Convention – whc.unesco.org/en/tentativelists/

[15] Valamennyi helyszínt 2007 októberében jelölték a listára.

[16] A kivételként említhető helyeken (például Felső-Svaneti, Kolkheti Nemzeti Park, Gudauri síterep, Tuseti Nemzeti Park) is van egyházi örökség, ám azok másodlagos szerepet kapnak a turizmusban.

[17] Például Usguli legmagasabb fekvésű részén az Isteni Gondviselés Anyja-, népszerű, a turizmusban használt nevén Lamaria-templom, vagy Mestiától nem messze a Lashtkhveri Arkangyal-, vagy más néven Taringzel-templom.